

A szabadkai zsidóság történetéről

Ózer Ágnes (szerk.): *Élettől az életig a holokauszton át*. Újvidék – Szabadka, Forum Könyvkiadó – Szabadkai Zsidó Hitközség, 2015. 405 oldal

Több szempontból különleges e kötet. Könyvészetileg impozáns, hatalmas képanyaggal. Műfajilag sokrétű: a szaktanulmányok sorát esszék, interjúk, levelek, végül a szabadkai zsidóság kronológiája egészítik ki. Az erények említése után azonban felvetődik a kérdés: vajon egy tudományos igényű és jellegű szaktanulmány-kötetről beszélhetünk-e, amely számos, eddig nem ismert aspektusból vizsgálja a szabadkai zsidóság történetét, új tényeket tárva fel új értelmezési keretben, vagy inkább egy hibrid munkáról van szó, melynek egyszerre célja a tudományosság, az emlékezés és a tiszteletadás? Alighanem az utóbbi, ám néhány írás így is kilóg a kötetből: a két író, Lovas Ildikó lírai bevezetője és Boško Krstić regényrészlete, továbbá Dr. Hajnal Józsefnek a szabadkai izraelita nőegylet ötvenéves történetéről írt korabeli összefoglalója (véltetően 1901-ből), Kovács Róbert írásainak egyes részletei, melyekben általánosságban ír a kóser konyháról vagy a temetkezési szokásokról, illetve egyoldalas írása a Reusz ifjúsági művelődési egyesületről. Kissé zavaró, hogy a szerzőkről nem tudunk meg semmit, és az sem világos, hogy minden tanulmány e kötet számára készült-e vagy már megjelent, esetleg kibővítették; egyenetlen a bibliográfiai adatok megadása.

Mindazonáltal hatalmas vállalkozás ez az újvidéki kiadó és a Szabadkai Zsidó Hitközség részéről. Könyvként mindenképpen hiánypótló, összességében pedig bizonyára annak is informatív, aki már foglalkozott a bácskai zsidóság történetével. Igen színes tabló áll előttünk, azzal együtt, hogy az utóbbi évtizedekben öröndetesen megsaporodtak a bácskai zsidókról szóló, elsősorban helytörténeti írások. Ezek egy részét azonban műkedvelő helytörténészek írták, szakmai kontrollon aligha estek át. Szerencsére mindez már nem igaz a jelen kötetben található tanulmányokra. Hiányoljuk ugyanakkor olyan szerzők, illetve már megjelent munkáik beválogatását, amelyek a szabadkai zsidóság korábbi történetével foglalkoznak, mint például Negyela László Márk *Így éltek a szabadkai zsidók (1876-1883)* című tanulmánya,¹ vagy a szabadkai/vajdasági zsidóságról korábban íródott szerb nyelvű szakmunkákból vett részletek.²

Miközben tehát a kötet átfogó képet kíván adni, helyenként űrök tátonganak. Foglalkoznak a szabadkai zsidó (származású) írókkal, képzőművészekkel, építészekkel, zenészekkel, de kimaradnak például a színészek, így Komlós Juci, a Nemzet Színésze Szabadkán született 1919-ben, vagy éppen édesapja, a komikus Komlós Vince, aki játszott a városban. Stevan Mačković átfogó módon ismerteti a kiemelkedő szabadkai zsidó gyárosokat (voltaképp az összes kiemelkedő gyáros zsidó volt), de kevesebb szó esik – bár Mirko Grlica ír róluk – a mélyszegénységben élőkéről, a munkásokról vagy a középosztályról. Dévavári Zoltán is igen alaposan ismerteti a szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténetét az 1918-1939-es

* A szerző szociológus, az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. E-mail: horvath.gyorgy@tk.mta.hu

¹ *Bácsország*, 2014, 3. szám., 56-60.

² Így pl. Jelić, Dušan: *Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada*. In: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*. Beograd, 1987. br. 5. 1-192.; Šosberger, Pavle: *Jevreji u Vojvodini. Kratak pregled istorije vojvodjanskih Jevreja*. Novi Sad, 1998.

időszakról, de csak utalás van arra, hogy milyen nagy szerepe volt a bácskai/vajdasági magyar zsidó származásúaknak az ottani kommunista mozgalomban, a *Híd* folyóiratban. A *Híd* azért is érdekes, mert 1935 és 1941 között a fiatalok nem elsősorban irodalmi, hanem inkább társadalmi kérdéseket feszegető, politikai programmal bíró baloldali, progresszív folyóirata volt, számos zsidó (származású) szerkesztővel, szerzővel, illetve Mayer Ottmár főszerkesztővel az élen, akit társaival együtt 1941-ben a magyar hatalom kivégeztetett. Bár kivégzésüket kétségtelenül nem az motiválta, hogy zsidók vagy zsidó származásúak, hanem kommunista voltak, partizánakcióik. A *Hídről*, Mayer Ottmárék mártíromságáról, munkásmozgalmi vonatkozásairól a kommunista éra alatt számtalan írás jelent meg, természetesen ezeket ma kritikusan kell olvasnunk. Az utóbbi években született újabb áttekintése is az időszaknak, mely a *Hídről* szóló újabb tanulmánykötetben jelent meg.³ A *Híd* 1945 után újraindult, így ma a legrégebben megjelenő irodalmi folyóiratnak számítják.

Az első rész – *Történelmi áttekintés* – informatív és egyben olvasmányos szaktanulmányokat tartalmaz. A korábban elsősorban a zentai zsidósággal foglalkozó Pejin Attila⁴ *Adalékok a bácskai zsidóság településtörténetéhez (18-19. század)* című írásában először is arra utal, hogy noha az utóbbi 25 évben a körülményekhez képest örvendeszen nagy számban jelentek meg tematikus, a bácskai zsidósággal foglalkozó írások, de ezek száz évvel ezelőtti vármegyei vagy várostörténeti monográfiákra alapoznak, melyeket ideje lenne revízió alá venni, továbbá új levéltári forrásokkal szolgálni. Pejin név szerint sorolja fel az első zsidókat Bácskában, először is Újvidéken, majd Szabadkán, ahol először 1775-ben telepedhetett le négy zsidó – addig csak szegény zsidó kereskedők jelenhettek meg egy-egy napra a városban. Számuk lassan nőtt, akkor is kivétel nélkül szegények telepedtek le. Pejin minden egyes bácskai települést figyelembe vesz, hol hány zsidó telepedett le: cáfolva azt a sztereotípiát, miszerint a zsidók koncentráltan, a nagyobb központokban jelentek volna meg. Ez a Bácskában sem volt igaz, a kiegyezésig semmiképp.

Mirko Grlica *Gettótól gettóig – A zsidó közösség helyzete Szabadkán a második világháborúig* című tanulmánya elején megjegyzi, mennyire nehéz, sőt lehetetlen egy etnikai közösség történetét külön kezelni egy olyan többnemzetiségű és multikonfesszionális város esetében, mint Szabadka. Ahogyan nőtt a zsidók lakosságon belüli számaránya, még inkább nőtt az arányuk a vállalkozók, különösen a kereskedők körében, majd a virilisták közt is. Iskolázottság, képzettség terén jelentősen különböztek, elsősorban a város össznépességének 90 százalékát kitevő katolikusoktól. Miközben 1880-ban az írástudók aránya a zsidók között 71 százalék volt, addig a katolikusok között az írni-olvasni tudók aránya csak 20 százalékos volt. A 19. század utolsó évtizedében a szabadkai gimnázium minden harmadik diákja volt zsidó. A különbséghez hozzájárult az is, hogy míg zsidóság többsége a város központjában lakott, addig a katolikusok nagy része a város körüli pusztákon, kistelepüléseken, külterületen élt. Grlica bemutatja a zsidóság asszimilációs törekvését is, kiemelve a névmagyarosítások nagy számát a szabadkai zsidók körében. (Egyesek viszont „különleges” módon viszonyultak a városi bürokráciához, a „nem túl intelligens állami apparátus”-hoz: Klein Mátyás útlevéligénylését azzal indokolta, hogy egynapos utazása során körüljárna egész Európát, és meglátogatná Liliputot is.) A Szerb-Horvát-Szlovén, majd Jugoszláv Királyság már kevésbé támogatta neveik szlávosítását, de akadt, aki Bloom helyett Blumić-ként jelent meg.

³ Dévavári Zoltán: Árkádia útján (Indulás és útkeresés – A Híd eszme- és politikatörténete. In: Faragó Kornélia (szerk.): *Mozgalom, kultúraformálás, gondolkodás: Tanulmányok a Híd történetéből*. Újvidék – Zenta, Forum – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014, 13-77. A

⁴ L. Pejin Attila: *A zentai zsidóság története*. Zenta, Thurzó Lajos Közművelődési Központ, 2003.

Grlica kitér az antiszemitizmus kérdésére is, amely ezt a várost sem kerülte el. A 19. század végén még Mamudžić/Mamudzsits Lázár polgármester rendre utasította azokat, akik vizályt akartak szítani a felekezetek közt, de a bunyevác lapok már 1914 előtt is támadták a zsidókat a magyar szecessziós zsinagóga és városháza megépítése okán. Ahogy megjelent a szerb hadsereg Szabadkán, ezen sajtóban rögtön megjelent a *csifutkérdés*,⁵ majd a szerb, a horvát és bunyevác jobboldal folyamatosan a vajdasági zsidók „judeo-magyarizáltság”-áról beszélt, mivel a szabadkai zsidók többsége továbbra is kitartott magyarsága mellett. Hogy 1944-ben mi történt velük, annak története már jobban ismert.

A legkövetkezetesebb vonalvezetésű tanulmányt Dévavári Zoltán jegyzi. A *szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete* című írásában először is kitér a szabadkai zsidóság történetéről írt szakmunkákra, melyek elsősorban szerb nyelven jelentek meg) jelezve a hiányosságokat is. Az elemzett, 1918-1939 közötti időszakból Grlicához hasonlóan ő is a bunyevác *Neven* című lap antiszemitizmusát emeli ki. A lap 1919 augusztusában hevesen támadta a zsidókat, felháborítónak találván azt, hogy ahelyett, hogy „a nép jogos haragja” miatt meghúznák magukat, „a zsidó újság” (a *Magyar Újság* nevű lap) egy tekintélyes bunyevác személyt támadott meg. 1920. május 13-án pogromra is sor került: felgyújtották a neves, zsidó származású Fenyves család tulajdonában lévő Korzó mozit. A délszláv antiszemitizmus egyik oka épp a zsidók magyar identitása volt, ami ellen maga az állam is lépéseket tett. 1922-től tilos lett a zsidóknak a magyar oktatási rendszerben való részvétel, de névelemzéssel a nem zsidó magyar tanulók kétharmadát is kitiltották a magyar iskolákból. Sor került letartóztatásokra, az országból való kiutasításra is. Itt nincs módunkban ismertetni a teljes tanulmányt, de érdemes e szövevényes történetet elolvasni: hogyan jelenik meg Fenyvesék lapjában, a *Bácsmegyei Napló*ban Jászi Oszkár egyik programadó írása (A *magyar nemzeti kisebbségek helyzetéről az új államokban*), milyen viták folytak arról, hogy hová álljanak a szabadkai magyar zsidók, majd milyen szerepük volt a megalakuló magyar párt(ok)ban, hogyan reagáltak erre Belgrádban, illetve a nacionalista magyarok. A magyar kisebbségi politizálásban idővel hangsúlyeltolódás történt, a Magyar Párton belül a (szélső)jobboldali erők egyre erőteljesebbek lett, kiszorítva például a befolyásos, zsidó származású Gráber Lászlót, mást, mint Dettre Jánost pedig kiutasították az országból. Megjelent a cionista mozgalom is, sőt, 1927-ben Szabadkán rendezték meg a Jugoszláv Cionista Szövetség első ülését. Azonban a szabadkai zsidók körében a magyar nyelvi dominancia miatt nem sok hívet szerzett. A hitközség körül is kemény harcok dúltak: a szabadkai zsidókat végül szinte minden oldalról támadták.

A viták helyszíne a ma is a magyarság egyik központi helyszínének számító Népkör volt, azaz a korabeli Magyar Olvasókör, melynek ifjúsági osztályában csaptak össze a baloldaliak és a szélsőjobboldali magyarok, ami végül az előbbiek közé tartozó, már emlegetett Híd-főszerkesztő Mayer Ottmár kizárásával zárult, illetve mások eltávolításával: mert zsidók és/vagy kommunisták voltak. A kommunistázás egyúttal összehozta a belgrádi hatalmat és a magyar vezetőket, hogy összezárjanak, nem utolsósorban a veszélyesnek tartott zsidók ellenében. Ám ahogyan Dévavári Zoltán a sorait zárja: „A szabadkai zsidók többsége belső megosztottságuk, társadalmi különbségük, az őket ért jobboldali támadások ellenére a vizsgált korszakban mindvégig kitartott a magyar kisebbségi sors és ügy mellett.”(oldalszám)

⁵ A *csifut* a szerbhorvát nyelvben turcizmusként számon tartott *ćifuti*, illetve a török eredetű *Çifut* magyaros átírata, az ottomán császárságban nevezték így a zsidókat. A kifejezés általában negatív kontextusban jelent meg.

Mint már jeleztük, Stevan Mačković a kiemelkedő zsidó gyárosokról írt tanulmányt – korábban szerb nyelven átfogó monográfiát írt a szabadkai gyáriparról.⁶ Itt a Hartmann, Rothman/Geiger, Kopp, Steiner, Ruff, Gingold és Kohn családok történetét ismerteti a gyáralapítástól, a terjeszkedéstől kezdve, e vállalkozók életmódján át sorsuk beteljesedéséig. Aki kicsit is ismeri az utóbbi évtizedek Szabadkáját, meglepődve tapasztalhatja, hogy az egykor Jugoszlávia-szerte ismert gyárak, mint a November 29-e húsipari vállalat, a kerékpárjairól neves Partizan, a Sever villamosgépgyár vagy a (rizses)csokoládéjéről ma is híres Pionir a tőlük konfiskált gyárakra épültek. Tulajdonosaik sorsában közös, hogy ha túl is éltek a holokausztot, 1945 után emigráltak, illetve kivándorolni kényszerültek. Azonban – mint a Jugoszláv Királyság egyik legnagyobb bonbongyárosa, Ruff József, aki a Negro cukorka révén mondhatni halhatatlanná vált – Izraelben, majd Brazíliában is a honvágy emészttette őket.

Érdekfeszítő módon árnyalják a történeti áttekintések képét Farkas Zsuzsa beszélgetései a holokauszt-túlélőkkel. Igazi kordokumentumok az egyik interjúalany, Balas Lea édesapjának, a cipőfelsőrész-készítő mesternek lányához írt izraeli levelei, aki a holokauszt átvészélése után nincstelenül élt Izraelben is, és hatalmas honvágya ellenére sosem tudott visszatérni Szabadkára. Amikor lánya végül 1959-ben meg tudta látogatni, agyvérzést kapott a várakozástól, s lánya már csak halálos ágyán láthatta.

Különleges Purger Tibor interjúja (*Szabadkától Jeruzsálemig és vissza*) a neves szabadkai családból származó Klein Rudolf építésszel, aki tanít(ott) Belgrádban, Budapesten, Tel-Avivban, Jeruzsálemben, Kyotóban, majd újra Szabadkán. Ebből az interjúból is jól látható, milyen különleges helyzetben éltek 1918 előtt a szabadkai zsidók pusztán zsidóságuk miatt (kitéve a bunyevácok folyamatos támadásainak is), és különösen az első Jugoszláviában 1920 és 1941 között (hogy az újabb impériumváltást 1941-44 közt most ne is említsük). A különleges helyzetben különleges identitásuk alakult ki, ahol jelen van a származás és a vallási hovatartozás fontossága, de magyarságuk is, ami miatt a legtöbb más nemzetiségűek, vallásúak, illetve a hatalom képviselői számára mindig gyanúsak maradtak. Emiatt elsőrangú stratégiává vált a tanulás, így a többségi (szerb, horvát) nyelv ismerete, az innováció az iparban, jelenlétük a kultúrában, illetve általában a modernizációban.

Ennek egyik különös esetét maga Klein Rudolf írja meg a kötet talán legeredetibb írásában a szabadkai szecesszió zsidó háttere kapcsán (*A mézeskalácsok mögött*).⁷ Az írásból kiderül, hogyan „vette be” csellel a szecesszió Szabadkát a 19. század végén, a 20. század elején. A szecessziót anno nyugaton is sokan tartották amolyan zsidó műfajnak, amit a szerző is megerősít: „A szecesszió Európa-szerte zsidó ügy is volt: politikailag, ízlésileg és bizonyos mértékben még vallásfilozófiailag.” (oldalszám) Klein érzékletesen, már-már krimibe illő módon meséli el, hogy mi igaz abból, hogy „a magyar(os) szecesszió zsidóságát a kortársak abban vélték felfedezni, hogy az izraelita építészek igen szabadkezűen bántak a magyar népművészeti formakincssel, hogy kiragadták azt eredeti kontextusából...” (oldalszám). „Sárszeg” is letette a garast az avantgárd mellett, de a konzervatív bunyevác földbirtokosok befolyását is semlegesítenie kellett a magyar városvezetésnek. Az 1903-ban felavatott zsinagóga lett így az első szecessziós zsinagóga és egyben az első magyaros szecessziós középület, miután Komor Marcell és Jakab Dezső budapesti építészek nyertek tervükkel. De a városházatervük már úgy lett első, hogy többek közt olyan trükkökkel győzték meg a városvezetést, vagyis annak a döntéshozatalra különösebben oda sem figyelő tagjait, hogy a

⁶ *Industrija i industrijalci Subotice (1918-1941)*. Subotica, Istorijski arhiv, 2014.

⁷ A szerző *A szabadkai zsinagóga – A zsidó hitközség, az építés, a város és a kultúrtörténeti jelentőség* című kötete 2015-ben jelent meg Szabadkán a Zsidó Hitközség kiadásában.

szecesszió olcsóbb, mint a neobarokk. Itt fontos kiemelni a virilistákat, akiknek 16,3 százaléka volt ekkor zsidó, míg a lakosságban az összarányuk csupán 3,6 százalék volt. Klein Rudolf szerint a magyar szecesszió valójában az eszperantó megfelelőjének tekinthető, Jakab és Komor is bevándorlók leszármazottai voltak, *„de a magyar szecesszió használatával sok asszimilálódott zsidó fejezte ki a befogadó nemzet iránti lojalitását”* (oldalszám). Ugyanakkor ma mindenki számára nyilvánvaló, hogy *„a városháza építészeti nyelvezte nem specifikusan magyar, hanem fiktív, mesterséges és univerzális, akárcsak az eszperantó. Szabadkóműves, játékos és többretegű, komplex és hibrid, mint Szabadka etnikai összetétele, ami a város helyi identitásának alapja.”*(oldalszám) A városháza mézeskalácsai *„egy sajátos, zsidók által kivetített magyarságeszményt sugároznak, liberálisat, mindenkit befogadót, aki csatlakozni akar...”* Ám Klein megfogalmazásában a történelem rácsfolt úgy az optimizmusra, mint a zsidóság befogadására.

Klein tanulmánya a kötet második fejezetében kapott helyet, melyben a szabadkai művészekről írnak: Hózsa Éva, Hicsik Dóra és Kunkin Zsuzsanna az itt született vagy egy ideig itt élő írókról, továbbá itt találkozhatunk jeles újságírók életrajzával is; Ninkov K. Olga a képzőművészekről, Pekár Tibor pedig a muzsikusról írt. Mint a kötetben megtalálható bibliográfiákból is jól látható, eddig sem voltunk híján Szabadka építészetről, gyáriparáról, a kultúra más területeiről szóló szakirodalomnak. Azonban ez a kötet mutat rá arra, amit korábban elhallgattak, vagy egyszerűen nem vettek figyelembe, ti. hogy a döntően a Trianon után is magát magyar nemzetiségűnek tartó szabadkai zsidóságnak alapvető szerepe volt az élet számos területén: az ipartól kezdve a sajtón át a művészetekig. E könyvből így jobban látható, mekkora veszteség is érte Szabadkát, mint várost (ami ma is a vajdasági magyarság központjának számít), illetve általában a bácskai magyarságot.

Az *Élettől az életig a holokauszton át* az utóbbi idők vajdasági magyar könyvkiadásának egyik, ha nem a legfontosabb kiadványa. Egyaránt inspirálhat további kutatásokra – van még mit –, de mivel helyenként „lazább”, illetve olvasmányos, s csak pár olyan tanulmány akad, mely csupán a szűkebb téma iránt érdeklődő, vajt fülű szakértőknek szól, a tágabb olvasóközönség is érdeklődve fogadhatja. Már csak a fényképek, korabeli plakátok, dokumentumok látványa miatt is.